

MARIJAN MATICKA

Proučavanje razvoja poljoprivrede
i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva
u Hrvatskoj 1918–1941. godine u našoj
poslijeratnoj literaturi

Proučavanje nekadašnjih gospodarskih i društvenih odnosa na selu neopodno je za svaku potpuniju obradu hrvatske povijesti, pa, dakako, i za razdoblje stare Jugoslavije.

Najveći je dio stanovništva Jugoslavije u međuratnom razdoblju činilo seljaštvo. Prema popisu stanovništva u 1921. godini, osobe zaposlene u grupi poljoprivrede, stočarstvo, šumarstvo i ribarstvo činile su 80,4% ukupno zaposlenih, a prema popisu stanovništva 1931. godine 76,3% ukupno zaposlenih osoba.¹ Prema računima V. Stipetića, na području današnje SR Hrvatske poljoprivredno je stanovništvo 1921. godine obuhvaćalo 72,6% ukupnog stanovništva, a 1931. godine 69,5%.² Znatno je bio i udio poljoprivrede (zemljoradnja i stočarstvo) u ukupnom nacionalnom dohotku. Npr. 1926. godine iznosio je 45,07%, a 1936. godine 47,25% ukupnoga nacionalnog dohotka Jugoslavije.³ Isto su tako poljoprivredni proizvodi imali veliki udio u vanjskoj trgovini Jugoslavije. U periodu 1925–29. prosječni godišnji izvoz poljoprivrednih proizvoda iznosio je 62,5% ukupne vrijednosti, 1930–34. godine 58,7%, a 1935–39. godine prosječni godišnji izvoz poljoprivrednih proizvoda činio je 60,9% ukupne vrijednosti izvoza Kraljevine Jugoslavije.⁴ Takve prilike morale su utjecati na sva društvena kretanja, posebice politička. Utjecala su na ponašanje svih političkih partija i snaga, od onih koje su se označavale kao seljačke i građanskih do političkih grupacija u okvirima radničkog pokreta, posebice Komunističke partije koja je — od teoretskih rasprava do praktične politike — pitanje odnosa sa seljaštvom tretirala kao jedno od centralnih pitanja svoje politike.

Prema tome, istraživanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva, kao osnove na kojoj se uvelike razvijala i koja je utjecala na ostalu društvenu aktivnost, od bitne je važnosti za uočavanje

¹ M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952, 6 i 16.

² V. Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*, knj. 7, Zagreb 1959, 152.

³ Usp. apsolutne iznose: *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937*, knj. VIII, Beograd 1938, 403.

⁴ V. Stipetić, *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Zagreb 1969, 28.

tijekova povijesnog razvoja Hrvatske i Jugoslavije u međuratnom razdoblju.

U ovom radu, kako to i naslov određuje, bit će obuhvaćena literatura koja obrađuje probleme razvoja poljoprivrede (zemljoradnja i stočarstvo), tj. podatke, značajke i tendencije razvoja te grane gospodarstva Hrvatske, a zatim tim razvojem i, dakako, drugim elementima agrarnih prilika i politike, odnosno općom društvenom situacijom, određen ekonomsko-socijalni položaj seljaštva.

Tako omeđena tema usmjerava zanimanje prvenstveno na radove ekonomske povijesti, socijalne povijesti, povijesne sociologije i povijesne demografije. Takvih radova isključivo posvećenih problemima poljoprivrede i seljaštva, valja reći, i nema mnogo, odnosno neka pitanja s tih područja razmatraju se u okvirima ekonomskih, socioloških i povijesnih tema, ali ne kao samostalni predmet istraživanja ili zanimanja. Dakle, u ovom pregledu literature bit će razmatrani radovi s područja raznih nauka, prije svega ekonomske povijesti, odnosno njenoga užeg dijela — agrarne povijesti.

Naravno, problematika razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva tretirana je i u radovima političke povijesti, koji u ovom prikazu nisu uzeti u obzir. Veoma često podaci i analize te problematike služe kao ilustracija određenih pojava i akcija, objašnjenje političkog reagiranja, ponašanja i programatskog određenja, a često (uglavnom u radovima sintetskog karaktera) tek kao uvod, kratak pregled društveno-ekonomske situacije i položaja pojedinih slojeva, u ovom slučaju seljaštva. Uglavnom rađeni na temelju literature, oni ne predstavljaju novi doprinos rješavanju te problematike, iako ponekad, pristupajući problemima poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva sa stajališta funkcionalne veze s političkim zbivanjima, potiču otvaranje novih pristupa u razmatranju te problematike, odnosno ukazuju na neistraženost i neobrađenost određenih problema.⁵

Osim toga, neki radovi, razmatrajući probleme poljoprivrede i seljaštva socijalističke Jugoslavije, pokušavaju uspostaviti, u cilju usporedbe i procunjavanja dugoročnih tendencija razvoja, povijesni kontinuitet, pa se najčešće vrlo kratko osvrću i na razdoblje Jugoslavije između dva rata. Slično je i u različitim udžbenicima i pregledima s područja ekonomske znanosti.⁶ Na takve radove u ovom pregledu literature, uglavnom nije posebno ukazano.

⁵ Usp. npr., Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969; *Lj. Boban*, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, II/1961; *T. Stojković*, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935, Beograd 1969, te od novijih radova *I. Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937–1941, Zagreb 1972; *H. Matković*, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972.

⁶ Usp., npr., *V. Horvat*, Skare cijena u razmjeni selo–grad za SR Hrvatsku u periodu 1938–1962, *Ekonomske studije*, 3/1965; *B. Šefer*, Selo i potrošnja industrijske robe pre rata i danas, *Socijalistička poljoprivreda*, 1/1953; *D. Cobeljčić*, Problem kupovne moći sela (Kupovni fondovi sela pre i posle rata), *Ekonomist*, 6/1953. Od udžbenika navodim, radi primjera, tek neke: *R. Milić*, Ekonomika FNRJ, Beograd 1951; *S. Lovrenović*, Ekonomska politika Jugoslavije, Sarajevo 1963; *Ekonomika Jugoslavije* (u red. V. Stjepića), Zagreb 1964, *M. Bogdanović*, Ekonomika poljoprivrede Jugoslavije, Beograd 1967.

U ovom radu težište razmatranja trebalo bi da bude na literaturi koja obrađuje problematiku razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva na području današnjeg teritorija SR Hrvatske. Takvih radova ima malo, pa će u ovom prikazu biti naznačeni i oni radovi koji tu problematiku obrađuju na cijelom području Jugoslavije. To ima i puno opravdanje, budući da su mnogi procesi bili zajednički, isti, posebice oni koji su označavali osnovne pravce i bitne tendencije i odlučujuće djelovali na oblikovanje pojedinih problema razmatrane problematike. Naravno, kad je i u okvirima takvih radova istaknuta specifičnost problematike Hrvatske, odnosno pojedinih njenih krajeva, to će i u ovom prikazu biti označeno.

Inače, prikazom su obuhvaćene monografske obrade, rasprave, članci, a i neki popularno pisani prikazi, objelodanjeni uglavnom do sredine 1972. godine.

Dakako, uslijed već navedenih ograničenja, mogućih propusta, a i objektivnih teškoća pri pisanju radova ovakvog karaktera, i ovaj rad zacijelo ne obuhvaća svu relevantnu literaturu, ali vjerujem da će označeni radovi ipak dati osnovnu sliku proučenosti razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva Hrvatske u međuratnom razdoblju.

U ovom sam pregledu izlaganja o pojedinim radovima podijelio u nekoliko skupina. U prvoj je pregled bibliografskih priručnika na temelju kojih je sačinjen ovaj rad; u drugoj su opće studije i razmatranja o naznačenoj temi; u trećoj su skupini radovi o strukturi i kretanju poljoprivrednog stanovništva; četvrta skupina sadrži radove o poljoprivrednoj proizvodnji, a peta o nekim posebnim agrarnim pitanjima.

Inače, unutar pojedinih cjelina nastojao sam obuhvaćene radove prikazati tematsko-kronološki (vrijeme objavljivanja pojedinih radova). Nije bilo moguće, iako je u biti riječ o dvije — doduše najneposrednije povezane — problematike, razdvojiti problematiku poljoprivrednog razvoja od ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva.

Na kraju bih još napomenuo da su u Jugoslaviji između dva rata problemi poljoprivrede i seljaštva bili prilično često razmatrani u djelima različitog karaktera i značenja. Ta literatura danas može uglavnom poslužiti kao neka vrsta izvornog materijala. Iako u ovom pregledu nije moguće dati kompletan prikaz i ocjenu tih radova — kako u vezi s proučavanjem konkretnih prilika tako i s idejnim koncepcijama koje su ih inspirirale — čini mi se ipak korisnim da u nekim slučajevima upozorim na neke od tih radova, bilo radi značajne količine podataka i informacija koje sadrže, metodskog pristupa ili, jednostavno, zaokruženosti i potpunosti kojom obrađuju neki problem ili pitanje iz razmatrane problematike. To je učinjeno u bilješkama.

1.

Ovaj je pregled literature o razvoju poljoprivrede i ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva Hrvatske u razdoblju od 1918. do 1941. godine sačinjen prvenstveno prema podacima u publikacijama: »Bibliografija Jugoslavije. Knjige, brošure i muzikalije« (Beograd 1950—1972), »Biblio-

grafija Jugoslavije. Članci i prilozi u časopisima i novinama. Serija A« (Beograd 1950—1972) i »Jugoslavenska retrospektivna bibliografska građa — knjige, brošure i muzikalije. 1945—1967« (Beograd 1970).

O specijaliziranih bibliografija posebice bih istaknuo rad *Mirka Martića* »Bibliografija sociološke i srodne literature o problemima sela i poljoprivrede« (*Sociologija sela*, 2/1963) u kojem je »pojam sociološkog (sociološke i srodne literature)«, kako kaže autor, »vrlo široko shvaćen, te se pod njega podvode mnogi radovi s područja graničnih disciplina (etnološki, etnografski i antropogeografski, agrarnoekonomski, historijski, pravni, itd.)«. ⁷ Ta je bibliografija dopunjena radom *Milana Milutinovića* i *Vojina Radomirovića* »Prilog bibliografiji radova o selu i poljoprivredi« (*Sociologija sela*, 3/1964), a zatim, donekle, rezimirana i dopunjena novim podacima u radu *M. Martića* »Izbor iz bibliografije radova o jugoslavenskom selu i poljoprivredi« (*Sociologija sela*, 29—30/1970).⁸

Neki bibliografski podaci o temama koje su predmet ovog priloga mogu se naći i u »Bibliografiji ekonomske literature« I—IV (Zagreb 1962—1966), »Bibliografiji literature o privredi Dalmacije« I—II (Split 1966), u djelu »Demografska bibliografija radova iz demografije objavljenih 1945. do 1961« (Beograd 1963), koju su sastavili *Vera Đorđević* i *Dragomir Popović*, te radovima *M. Martića* »Bibliografija knjiga i brošura sociološke literature od 1945. do 1963. godine« i »Bibliografija članaka sociološke literature od 1953. do 1963. godine« (*Bilten Saveza ustanova i organizacija za širenje knjige SRH*, 3—4/1963). Od interesa je za ovu problematiku, u nekim svojim dijelovima, i rad *Mire Kolar-Dimitrijević*: »Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi« (*Časopis za svremenu povijest*, 1—2/1969).

Valja još napomenuti da je u razdoblju od 1945. godine do 1949. godine izlazila u Beogradu svake godine »Poljoprivredna bibliografija FNRJ« u redakciji *Dušana Prodanovića*. On je autor i »Bibliografske građe o ovčarstvu i vunarstvu 1774—1950« (Beograd 1950) i »Bibliografije stočarstva i stočnih proizvoda Jugoslavije od 1710 do 1956« (Sarajevo 1956).

2.

Na početku ovog razmatranja općih radova, tj. radova koji više ili manje cjelovito obuhvaćaju problematiku o razvoju poljoprivrede i ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva, čini mi se korisnim upozoriti na problem odnosa poljoprivrede i privrednog razvoja uopće. Ta problematika, tj. mjesto i uloga poljoprivrede u privrednom razvoju, osnovna je tema knjige *Vladimira Stipetića* »Poljoprivreda i privredni razvoj« (Zagreb 1969), u kojoj je autor — koristeći se kvantitativnom, historijskom i komparativnom metodom — razmotrio tu problematiku u svjetskim razmjerima, ali, dakako, i uz prilično pokazatelja o Jugoslaviji.

⁷ N. dj., 91.

⁸ Cjelinu s tim bibliografskim priložima čini i rad *Joela M. Halperna*, Prilog bibliografiji radova o jugoslavenskom selu i poljoprivredi na stranim jezicima, *Sociologija sela*, 4/1964. podaci kojega nisu korišteni u ovom pregledu.

Ukazao bih, zatim, i na radove s područja ekonomske geografije. Naime, ti radovi — imajući kao osnovni predmet određivanje uvjeta i prostornog razvoja i rasporeda produkcionih mogućnosti, što djelomice zavisi od ljudske volje, a djelomice od položaja i bogatstva pojedinih krajeva — daju, na neki način, osnovu za daljnje razmatranje gospodarske aktivnosti, u ovom slučaju poljoprivrede, a zatim i onih društvenih slojeva koji se takvom aktivnošću bave i od nje zavise. Osnovna su djela na tom području udžbenici *Vladimira Blaškovića* »Ekonomska geografija Jugoslavije« (Zagreb 1970) i *Petra Markovića* »Poljoprivredna geografija« (Zagreb 1970). V. Blašković je, među ostalim problemima, u svojoj knjizi razradio pitanje određivanja poljoprivrednih rajona, kako na području Jugoslavije, tako i posebice Hrvatske te njihove karakteristike. P. Marković, upotrebljavajući uglavnom kvantitativne podatke najnovijeg razdoblja, probleme poljoprivredne geografije razmotrio je u širem kontekstu faktora proizvodnje (stanovništvo, sredstva za rad, predmeti rada), proizvodnje i njenog razmjesta, razmjene i prometnih tokova te potrošnje poljoprivrednih proizvoda.⁹

Razmatranje problema razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva započeo bih prikazom radova o privrednom razvoju stare Jugoslavije koji sadrže nešto potpuniji — i uglavnom na temelju samostalnih istraživanja urađen — prikaz za ovaj pregled relevantne problematike. U tim radovima dijelovi o razvoju poljoprivrede i ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva urađeni su uglavnom zasebno, ali su — kao dio prikaza općih privrednih kretanja, koja su osnovni predmet izlaganja — u razmatranjima ipak razmjerno povezani s ostalim gospodarskim područjima. Zato mi se čini korisnim najprije prikazati te radove, a zatim one potpuno posvećene poljoprivredi i seljaštvu stare Jugoslavije i Hrvatske, odnosno pojedinim njihovim dijelovima.

Rudolf Bičanić, u opširnom prilogu »Jedan presjek kroz našu društvenu strukturu« (*Hrvatsko kolo*, Književno-naučni zbornik, Zagreb 1946) izložio je ekonomsko-socijalne uvjete u Jugoslaviji između 1918. i 1941. godine. U okviru detaljnije analize ekonomske strukture, odnosno pojedinih domena ekonomske aktivnosti, autor je dodirnuo i probleme poljoprivrede i seljaštva, analizirao posjedovnu strukturu (podaci popisa 1931. godine) i njena obilježja te zaključio — prema njegovom shvaćanju društveno-ekonomskog razvoja — da je većina seljaka živjela u »formaciji merkantilne proizvodnje«, dok je dio (jedna trećina) prelazio u kapitalističku formaciju.

Isti je autor u raspravi »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918« (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967) ukazao i na promjene u položaju poljoprivrede i seljaštva do kojih je došlo ne samo uslijed kvantitativnih promjena, tj. promjene ekonomskog područja, već i zbog kvalitativnih promjena tj., kako kaže Bičanić, jer »umjesto manje ili više liberaliziranog industrijskog kapitalizma nastaje monopolni kapitalizam« (82). Tako je, u vezi s prilikama

⁹ Od radova o toj problematici nastalih u prijeratnom razdoblju spomenuo bih poznato djelo *A. Stebuta* »Naši glavni poljoprivredni reoni« (Beograd 1926) te djela *B. Turine*, »Poljodjelstvo na području strni i kukuruza u banovini Hrvatskoj« (Zagreb 1940) i *A. Premužića* »Seljačko gospodarstvo na kršu« (Zagreb 1940).

u poljoprivredi i položajem seljaštva, bilo značajno što je Hrvatska iz agrarno-industrijskog austrougarskoga ekonomskog područja ušla u gotovo isključivo agrarno ekonomsko područje Jugoslavije u kojem nije bilo dovoljno velikoga unutrašnjeg tržišta, pa poljoprivredni viškovi — ranije predmet unutrašnje trgovine — postaju predmet vanjske trgovine opterećene svim utjecajima carinske politike i međunarodne razmjene uopće, što je, dakako, uglavnom nepovoljno djelovalo i na razvoj poljoprivrede i na položaj seljaštva. Uz to su i mjere financijske politike (posebice deflaciona politika poslije 1926. godine), carinska i poreska politika, vođene u interesu monopolnog kapitala, utjecale također nepovoljno na poljoprivrednu proizvodnju i položaj seljaštva. Neke pak mjere, npr. agrarna reforma — koja je unijela pozitivne promjene u posjedovne odnose i omogućila prehranjivanje većeg broja seljaka, ali je dovela do smanjenja kvantiteta i kvaliteta robne poljoprivredne proizvodnje — djelovale su i pozitivno i negativno.¹⁰

Mijo Mirković objelodanio je godine 1950. (drugo izdanje 1952. godine) knjižicu »Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941«, jedan od značajnijih radova, koji je veoma često korišten kao podloga u svim sumarnim pregledima o ekonomskoj problematici stare Jugoslavije. M. Mirković je, među ostalim, tu razmotrio strukturu, probleme i politiku stare Jugoslavije u poljoprivredi i na selu. Prikazao je strukturu stanovništva, a zatim — što se problema poljoprivrede tiče — učinak visokih cijena poljoprivrednih proizvoda u razdoblju 1918—1926. godine i njihovog pada u razdoblju 1927—1931. godine (čini se da se neopravdano zaustavio na 1931. godini, jer tendencija pada cijena trajala je sve do 1934. godine za gotovo sve vrste poljoprivrednih proizvoda), strukturu poljoprivrednih gospodarstava (prema popisu iz 1931. godine), pad kupovne moći poljoprivrednika, škare cijena, seljačku zaduženost, dakle bitne elemente gospodarskog položaja seljaštva. Neznatno izmijenjen, M. Mirković je isti tekst preštapao i u »Ekonomske historije Jugoslavije« (Zagreb 1958, 3/1968).¹¹

Stevan Kukoleča je u knjizi »Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svjetski rat« (Beograd 1956),¹² osim prikaza posjedovne strukture, zaduženosti seljaštva, agrarne politike državne vlasti, posebice razmotrio prinos ratarstva i stanje stočarstva 1937. godine u odnosima na stanovništvo, radnu snagu u poljoprivredi i proizvodni učinak analizirajući tri poljoprivredna i tri industrijska kotara, najjače, srednje i najslabije razvijena u obje kategorije u pojedinim dijelovima Jugoslavije. (Hrvatsku u tim

¹⁰ Neke aspekte problema razvoja poljoprivrede i seljaštva u okviru razmatranja cjelokupne privredne situacije u staroj Jugoslaviji razradio je R. Bičanić prije rata u djelu: *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.

¹¹ Od mnogih prikaza i ocjena te knjige *M. Mirkovića* usp., npr., one *N. Gateše* u *Zadružnom arhivu*, 6/1958, i *D. Rogić* u *Ekonomske preglede*, 5/1962.

Inače, više samostalnih priloga o problemima poljoprivrede i sela objelodanio je M. Mirković prije rata. Oni su dijelom preštampani u knjizi »Seljaci u kapitalizmu« (Zagreb 1952) te u knjigama »Izbor iz ekonomskih radova«, I, II (Zagreb 1958). Spomenuo bih posebno njegov rad »Održanje seljačkog posjeda« (Zagreb 1937).

O ocjeni cjelokupnog rada M. Mirkovića i posebice kao ekonomskog povjesničara vidi nekrolog koji je napisao J. Šidak u *Jugoslavenskom istorijskom časopisu* 3/1963. (usp. i *Historijski zbornik*, 16/1963) te, naročito, napise u zborniku: *Susreti na dragom kamenu — Znanstveni skup o Miji Mirkoviću*, Pula 1969.

¹² Usp. prikaz *Lj. Adamovića* u *Našoj stvarnosti*, 5/1957.

analizama predstavljaju kotari: Vukovar, Križevci, Delnice i Zagreb, Karlovac, Petrinja.) Autor je također analizirao problem brutto-prihoda i tržišnih viškova u poljoprivredi, uspoređivao neke elemente poljoprivrednog i industrijskog razvoja (odnos stočne i mašinske radne snage na jednu ljudsku radnu snagu, vrijednost industrijske i poljoprivredne proizvodnje po jednoj radnoj snazi), odnos pojedinih grupa potrošača (poljoprivrednici kao najveća grupa) i drugo. Stanje poljoprivrede ukratko je razmotrio u članku »Osnovne karakteristike privrednog razvitka Jugoslavije između dva svetska rata« (*Ekonomski anali*, 4/1956) i *Dušan Cobeljčić*, ističući kao osnovne karakteristike velik broj poljoprivrednog stanovništva, sitnovlasničku strukturu, nisku produktivnost rada i slab organski sastav kapitala. Razmotrio je i mogućnosti prodaje poljoprivrednih proizvoda koje su bile uvjetovane slabom potrošnjom zbog nerazvijenosti domaćeg i konjunkturalnim kretanjima izazvane promjenljivosti inozemnog tržišta. To je utjecalo i na položaj seljaštva, tj. na njegovo osiromašenje, pad kupovne moći i zaduženost.

S posebnog aspekta poljoprivredu je razmotrio i *Gojko Polovina* u djelu »Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji 1918—1941« (Beograd 1958). Autor je utvrdio prirodne uvjete razvoja poljoprivredne proizvodnje, tj. obradivu površinu i stanovništvo, a zatim je razmotrio značajke vlasničkih odnosa, utvrđujući seljačko gospodarstvo kao organizacionu jedinicu u poljoprivredi te, zatim, zadrugarstvo kao viši oblik. Šire je probleme poljoprivrede i položaja seljaštva prikazao i *Sergije Dimitrijević* u predavanjima štampanim u knjizi »Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine« (Beograd 1962).¹³ Dimitrijević ponajprije opisuje »početno stanje«, tj. sliku starta poljoprivredne proizvodnje i položaja seljaštva 1918. godine. Smatra da je osnovna značajka mješovitost produkcionih odnosa i da se tek s naporom može u poljoprivredi stare Jugoslavije izdvojiti nekoliko čistih sektora proizvodnje — kapitalistički (obilježen najamnom radnom snagom i proizvodnjom za tržište), sektor proste robne proizvodnje i čisto prirodni sektor. Zatim, razmatrajući razvitak društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi (agrarna reforma, likvidacija feudalnih ostataka i veleposjeda, kolonizacija, klasna diferencijacija na selu i položaj srednjih i siromašnih seljaka, ekonomska migracija, klasna i posjedovna struktura seljaštva te težak položaj srednjih i siromašnih seljaka, zaduženja), S. Dimitrijević donosi niz podataka, analiza i ocjena o odnosima i učešću poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, tehničkoj opremljenosti poljoprivrede, o utjecaju konjunktura i kriza u poljoprivrednoj proizvodnji na položaj seljaštva, o kretanju poljoprivrednog dohotka prema pojedinim kategorijama seljačkih gospodarstava, o važnosti izvanpoljoprivrednog prihoda za pojedine slojeve seljaštva, cijenama poljoprivrednih proizvoda i njihovom kretanju te odnosu prema drugim vrstama roba i drugo. Podaci i analize S. Dimitrijevića odnose se na područje čitave Jugoslavije (iako postoje i neke specifikacije na nivou banovina), pa su prilično uopćeni, a i bez bibliografskih oznaka. Očito je da su osnovni izvor službene statističke publikacije.

¹³ Usp. i ocjenu *D. Bogdanovića* u *Istorijskom glasniku*, 2/1963.

Kraće sintetične prikaze o prilikama u poljoprivredi i na selu u okviru općeg razmatranja privrede dali su još u Enciklopediji Jugoslavije, sv. IV, za cijelu Jugoslaviju *S. Dimitrijević* (tekst djelomice istovetan s prethodno razmotrenim), odnosno Hrvatske *M. Mirković*, a osnovne značajke odredio je i *Nikola Vučo* u skriptama »Privredna istorija Jugoslavije« (Beograd 1962).

Prilično podataka, prije svega kvantitativnih pokazatelja, o poljoprivredi obradio je *Ljubomir Dukanac* u radu »Indeksi konjunktornog razvoja Jugoslavije 1919—1941« (Beograd 1946). Iznio je indeksne, ali i apsolutne brojeve o kretanju cijena pojedinih grupa poljoprivrednih proizvoda (stočarstvo, ratarstvo), a i za neke proizvode (pšenica, kukuruz).¹⁴

Na neki način na to se nadovezuje rad *Stevana Stajića* »Nacionalni dohodak u Jugoslaviji 1923—1939. u stalnim i tekućim cenama« (Beograd 1959) koji donosi i podatke o vrijednosti poljoprivrednog dohotka. (Stalne cijene izražene su u vrijednosti 1938. godine.) Stajić je dao i indeksne brojeve i strukturu, tj. npr., udio poljoprivrednog dohotka u ukupnom nacionalnom dohotku, te podatke o dohotku po stanovniku. O problemima nacionalnog dohotka u uspoređenju s prijeratnim i poslijeratnim kretanjima isti autor pisao je u radu »Realni nacionalni dohodak Jugoslavije u periodima 1926—1939. i 1947—1956.« (*Ekonomski problemi*, Zbornik radova, Beograd 1957).¹⁵

Isto tako i radovi *Ive Vinskog* »Investicije na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata« (Beograd 1955), »Investicije na području Jugoslavije između dva svjetska rata« (*Ekonomski pregled*, 8—9/1959), »Nacionalni dohodak i fiksni fondovi na području Jugoslavije 1909—1959.« (*Ekonomski pregled*, 11—12/1959), »Nacionalno bogatstvo Jugoslavije« (Zagreb 1957), »Procjena kapitala na području Hrvatske u razdoblju između dva rata« (Prilozi za ekonomsku povijest, Zagreb 1967, usp. i *Putovi revolucije*, 3—4/1967), daju vrijedne podatke, analize i ocjene o prilikama u poljoprivredi i položaju seljaštva.¹⁶

Razmjerno najtemeljitiji prikaz samo o razvoju i prilikama u poljoprivredi i ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva Jugoslavije u međuratnom razdoblju uradio je *Bogdan Stojsavljević* u knjizi »Seljaštvo Jugoslavije (1918—1941)« (Zagreb 1952).¹⁷ Autor je ovu monografiju napisao

¹⁴ O problemima cijena i tržišta u prijeratnoj literaturi usp., npr., *R. Bičanić*, Škare agrarno-industrijskih cijena, *Ekonomist*, 2/1936; *Isti*, Tržište i cijene pšenice, *Ekonomist*, 6/1936; *I. Bratko*, Gibanje cen in naše kmetijstvo, *Obzornja*, 9, 10, 11/1938.

¹⁵ O pitanjima poljoprivrednog dohotka u prijeratnoj literaturi usp., npr., *M. Goranović*, Poljoprivredni dohodak Jugoslavije, *Arhiv ministarstva poljoprivrede*, 9/1937. i *B. Tadić*, Prihod od naše poljoprivrede, *Ujedinjeni sindikati*, 5/1930.

¹⁶ Usp. osvrst *M. Kolar-Dimitrijević* o istraživanjima I. Vinskog s posebnim osvrtom na radove iz ekonomske povijesti međuratnog razdoblja u *Casopisu za svremenu povijest*, 2/1970.

¹⁷ Usp., npr., prikaz *A. Peci—Popović* u *Zadružnom arhivu*, 1/1954. Inače, vrijedno je, na početku ovog razmatranja radova potpuno posvećenih problemima razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva, upozoriti na članke koje su o tome do 1941. godine pisali, npr., *V. Bakarić*, i *V. Masleša*, a preštampani su u knjizi *V. Bakarića* »O poljoprivredi i problemima sela« (Beograd 1960), odnosno u »Delima« *V. Masleše* (knj. I, Sarajevo 1954). Smatram, također, da, iako izlazi iz okvira ove teme, treba spomenuti knjigu na engleskom jeziku *J. Tomaševića* »Peasants, politics and economic change in Yugoslavia« (Stanford 1955).

na temelju literature, statističkih publikacija i podataka novinstva. Obradio je uz to široku problematiku sudjelovanja sela u kapitalističkoj ekonomiji stare Jugoslavije, utjecaj stranog kapitala na ekonomske uvjete života i razvoja sela, politiku vladajućih klasa prema seljaštvu i poljoprivredi, položaj seljaštva u odnosu na te klase i učešće seljaštva u političkom životu Jugoslavije. Njegova su razmatranja ilustrirana tabelama i grafikonima, citatima iz novina. Autor je, inače, posebice analizirao osnovne značajke položaja seljaštva u pojedinim jugoslavenskim zemljama prije ujedinjenja, probleme agrarne reforme i strukturu posjeda prije i poslije nje, procese propadanja seljaštva i, u okvirima toga, utjecaj gospodarske krize. Posebno je obradio problematiku zemljoradničkog zadrugarstva.

Težište je knjige *Vladimira Figenwalda* »Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji« (Zagreb 1952) na prikazu onih elemenata koji su uvjetovali nepovoljan položaj većine seljaštva u staroj Jugoslaviji, tj. prije svega na prikazu proizvodnih odnosa u poljoprivredi — agrarnoj prenapučenosti, nepovoljnoj veličini i rasparceliranosti seljačkih gospodarstava, niskoj produktivnosti, malim tržišnim viškovima i slaboj kupovnoj moći seljaštva. U okviru takvog razmatranja V. Figenwald je dao i elemente koji oslikavaju te odnose i politiku državne vlasti prema toj problematici. U cjelini, Figenwaldova knjižica sadrži prilično podataka, ali bez oznake izvora i specifikacija, koji su često sumarni i tek ilustriraju i ukazuju na osnovne probleme.

Osnovne značajke poljoprivrede i seljaštva stare Jugoslavije iznio je u kratkom sintetskom prikazu, »Poljoprivreda stare Jugoslavije«, i *Mihailo Vučković* (objavljen u knjizi »Iz istorije stare Jugoslavije 1918—1945«, Beograd 1958), posebno se zadržavajući na uvjetima poljoprivredne proizvodnje, zadrugarstvu i mjerama agrarne politike bivše Jugoslavije. Nešto je opsežnija obrada *Nikole Vuče* u knjizi »Poljoprivreda Jugoslavije (1918—1941)« (Beograd 1958). N. Vučo je prikazao osnovne elemente koji su određivali mjesto poljoprivrede u okviru gospodarstva stare Jugoslavije, a zatim i položaj seljaštva kao nosioca te privredne aktivnosti. N. Vučo je dao osnovne podatke o stanovništvu i brojčanoj prevlasti seljaštva, a zatim je prikazao osnovne značajke zemljišnog fonda, agrarnu reformu i posjedovnu strukturu sela, tehnički stupanj razvijenosti poljoprivrede, stanje poljoprivredne proizvodnje. Većina podataka, razrađenih prema podacima statističkih publikacija, odnosi se na teritorij čitave Jugoslavije, ali su neki i specificirani za područja banovina.

Određeno mjesto problematici razvoja poljoprivrede i položaja seljaštva stare Jugoslavije dano je i u opsežnoj knjizi *Ljube Božića* »Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva« (Sarajevo 1960).¹⁸ Autor je, naime, razmotrio opće probleme agrarne politike i zadrugarstva te njihove manifestacije u jugoslavenskim zemljama od feudalizma do uključivo socijalističkog razvoja Jugoslavije, pa je u okviru toga posebno prikazao i društveno-ekonomske odnose u poljoprivredi stare Jugoslavije. Lj. Božić je istakao tri faze razvoja u poljoprivredi stare Jugoslavije (prosperitet, kriza te oživljavanje i konjunktura pred drugi svjetski rat);

¹⁸ Usp. osvrt N. Gaćeše u *Zborniku Matice srpske za društvene nauke*, 31/1962.

prema popisu 1931. godine prikazao je posjedovnu strukturu a zatim i neke agrarno-političke mjere državne vlasti, posebice agrarnu reformu, kreditiranje, oporezivanje i zaduživanje u poljoprivredi.

Nešto drugačiji pristup problemima sela ima *Bogdan Stojsavljević* u monografiji »Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929« (Zagreb 1965).¹⁹ Djelo, naime, obrađuje »društveno-ekonomske odnose u prvom deceniju jugoslavenske države s aspekta prodiranja kapitalizma u selo, uz osvrt na društveno-ekonomske odnose u agraru pojedinih jugoslavenskih zemalja prije stvaranja zajedničke države« (uvodna napomena uredništva, str. 5), a B. Stojsavljević se pri tome koristio bogatim arhivskim materijalom i literaturom ali ne u cilju sintetiziranja i davanja općih ocjena, već više radi oblikovanja pojedinog problema i stava ilustriranjem izvornom dokumentacijom. Autor se koristio materijalima iz raznih krajeva Jugoslavije, pa tako i Hrvatske, razrađujući probleme seljačke gladi za zemljom i agrarne reforme, raspadanje kolektivnog vlasništva, stanje proizvodnih snaga u poljoprivredi i njihov utjecaj na agrarno-proizvodne odnose (poljoprivredni alati i strojevi, broj stoke, iscrpljenost zemlje itd.), eksploataciju seljaštva (tržišne cijene), utjecaj državne politike (porezi, izvozna i carinska politika), troškove proizvodnje i dohodak seljačkog gospodarstva, obilježja seljačkog života (ishrana, stanovanje i drugo), seljačke dugove. B. Stojsavljević je tako dao podacima i temama bogatu i inspirativnu knjigu.

Od radova koji se bave problemima razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva pojedinih krajeva Hrvatske, odnosno mjesta, označio bih prvo one koji se odnose na Dalmaciju.

»Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti« (Split 1955) naslov je posmrtno objelodanjenog djela *Stanka Ožanića*. Međutim, u ovom radu, kojem je težište na problemima poljoprivrede 19. stoljeća, ima veoma malo podataka o poljoprivredi Dalmacije u međuratnom razdoblju.²⁰

Nešto podataka o prilikama u poljoprivredi i o seljaštvu u selima općine Zadar, Benkovac, Biograd i Obrovac ima u radu *Jordana Jelića* »Osnovne karakteristike društvenih i kulturnih promjena u selima zadarske regije« (*Zadarska revija*, 6/1969). To su — u ovom radu inače gotovo u cijelosti posvećenom problemima razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji — podaci koji se odnose prije svega na demografski aspekt razvoja poljoprivrede i položaja seljaštva.

Za određivanje prilika u poljoprivredi Slavonije koristan je rad *Zdravka Tomca* »Ekonomska struktura Slavonije pred II svjetski rat. Mjesto Slavonije u privredi Kraljevine Jugoslavije« (*Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 3/1965).

Posebno bih želio istaknuti nekoliko priloga o poljoprivredi i seljaštvu u Istri. U knjizi »Zadrugarstvo Istre« (Zagreb 1951) *Đimko Foretić* razmotrio je dva osnovna perioda razvoja zadrugarstva u novijoj povijesti

¹⁹ Usp. osvrt S. Švara u *Sociologiji sela*, 9/1965.

²⁰ Usp. i ocjenu B. Hrabaka, *Istorijski glasnik*, 3—4/1957. U prijeratnoj literaturi o gospodarskim prilikama u Dalmaciji, pa i položaju poljoprivrede i seljaštva, usp., npr., Privreda u Primorskoj banovini, Split, 1934. i I. Belin, Problem pasivnosti Dalmacije, *Nova Evropa*, 12/1932.

Istre, tj. prije i poslije oslobođenja, odnosno 1945. godine. D. Foretić ne daje samo sliku razvoja zadrugarstva već i opće karakteristike razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva. Period između dva rata Foretić obrađuje na relativno malom prostoru, označavajući kao osnovni problem istarskog seljaštva toga razdoblja talijanizaciju. Uz političku vlast ona se provodi i mjerama ekonomske politike pa tako D. Foretić naglašava štetan utjecaj talijanske poljoprivrede na poljoprivredni razvitak Istre. Naime, talijanska poljoprivreda u nizu grana (posebice je to izrazito u vinogradarstvu) nastupa kao konkurent s povlaštenim ekonomskim položajem. Jednako tako i zadrugarstvo u Istri bilo je, posebice u razdoblju fašizma, podvrgavano ciljevima talijanske politike, a sve sa svrhom da se unište, prisile na iseljavanje, hrvatski i slovenski seljaci u Istri i otvori prostor talijanskoj kolonizaciji.

Prilično podataka i ocjena o prilikama u poljoprivredi i položaju seljaštva ima i u radu *Josipa Šegote* »Kolonat u Bujštini s osvrtom na poljoprivredu i poljoprivredno zadrugarstvo danas« (Zagreb 1955). Autor je najprije ocrtao opće uvjete poljoprivredne proizvodnje i geo-pedološke značajke toga kraja. Zanimljivi su podaci koje, prema talijanskom izvorniku, prenosi o posjedovnoj strukturi mjesta u dolini rijeke Mirne (Novigrad, Tar, Nova Vas, Grožnjan, Vižinada i dr.).

Gospodarske prilike u Istri, pa tako i položaj poljoprivrede i seljaštva, razmatraju u zajedničkom radu »Ekonomsko stanje u Istri 30-ih godina u svjetlu talijanskih dokumenata« (*Istarski mozaik*, 3-4/1966) i *Herman Buršić* i *Mario Mikolić*. Na temelju izvještaja općinskih načelnika, pulskog prefekta i drugih upravnih činovnika, uglavnom iz razdoblja 1931. i 1932. godine, autori označavaju osnovna obilježja gospodarske situacije u Istri koja su se u pogledu seljaštva manifestirala u povećanoj zaduženosti i pritisku na prisilnu prodaju seljačkih imanja s ciljem da se domaće seljake prisili na iseljavanje. Autori su donijeli i brojčane podatke o kretanju poljoprivredne proizvodnje, zaduženosti, pljenidbi seljačkih imanja i drugo, tako da je ovaj rad, u još uvijek relativno slabo obrađenoj problematici istarske povijesti, veoma zanimljiv, podsticajan i koristan. Na neki način na njega se nadovezuje rad »Gospodarske prilike u Istri od svjetske ekonomske krize do 1941. godine« *Etora Poropata* (*Pazinski memorijal*, knj. 2, Pazin 1971).

Tim se radovima pridružuje i monografija *Vjekoslava Bratulića* »Rovinjsko selo« (Zagreb 1959) u kojoj je autor razmatrao, u velikom vremenskom rasponu, razne aspekte razvoja toga sela — demografske, gospodarske, političke. U okviru prilika između dva svjetska rata autor, među ostalim, donosi i podatke o rasporedu poljoprivrednih kultura i stočnom fondu, poljoprivrednoj proizvodnji i uspoređuje te podatke za 30 porodica (najsiromašnijih, srednjih, najbogatijih — po 10 iz svake kategorije) za 1914, 1939. i 1959. godinu.²¹

Od studija i monografskih obrada pojedinih mjesta — uz već spomenutu monografiju o Rovinjskom selu V. Bratulića — svakako treba istaći prou-

²¹ Usp. i *T. Frković*, Pet stoljeća borbe, *Novi list*, 19. II 1960.

čavanje sela Jalžabet u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. To proučavanje rezultat je napora sociologa da sistematski istražuju seosku sredinu. Za predmet toga rada posebice je značajan onaj dio prikupljenog materijala i analiza koji se odnosi na povijesni aspekt proučavanja, tj. istraživanja koja se odnose na proučavanje društveno-ekonomskih prilika u selu Jalžabet u prošlosti, u razdoblju između dva rata. Rezultati proučavanja sela Jalžabet objavljeni su u časopisu *Sociologija* (1–2/1960). Od objelodanjenih radova za našu temu posebno su zanimljiva dva: »Prirodno kretanje stanovništva sela Jalžabet 1768–1960«, kojeg je autor *Fedor Mikić* i rad *Bogdana Stojsavljevića* »Istorijski razvitak agrarno-ekonomskih odnosa u selu Jalžabet (1839–1939)«. U prvom radu nalazimo elemente za demografsku analizu prilika u međuratnom razdoblju, a u radu B. Stojsavljevića težište je na prikazu agrarne reforme, razvitka kapitalističkih odnosa i djelovanja agrarne krize s posebnim osvrtom na problem »zelenastva«. Osim tih radova *Juraj Hrženjak* objavio je i monografiju »Selo u promjenama. Jalžabet kroz sto dvadeset godina« (Zagreb 1968),²² kojeg je težište ipak na razdoblju poslije revolucije, tj. na 1945. godini. U dijelu knjige koji je posvećen životu i društvenim odnosima u Jalžabetu u razdoblju kapitalizma obrađuju se tri područja: a) nastanak privatnovlasničkih odnosa i u okviru toga se razmatra raspadanje kućnih zadruga, učvršćenje individualne porodice kao nosioca privređivanja, uloga trgovine u razvoju robno-novčanih odnosa, agrarna reforma u staroj Jugoslaviji, odnosi nakon agrarne reforme, struktura posjeda 1936. godine — dakle većina procesa koji su se odvijali u razdoblju postojanja stare Jugoslavije; b) bio-demografske karakteristike i struktura stanovništva nakon likvidacije kmetskih odnosa, tj. prije svega kretanje stanovništva u razdoblju od 1840. godine do 1940. godine; i c) politički i društveni život od ukidanja feudalizma do drugoga svjetskog rata, tj. značenje općine, društvenih institucija i usluga (škole, pošta, zdravstveni centar i sl.) te politička organiziranost i aktivnosti raznih društava. Dakle, prilično su detaljno ocrtani svi najvažniji elementi za ocjenu povijesnog razvoja.

Zbog obilja raznovrsnih podataka i analiza također je značajan i rad *Nikole Nikolića* »Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice« (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 14, Zagreb 1962), monografska obrada jednog sela u Hrvatskom zagorju, Uz, u prvom dijelu knjige, izvorni tekst kronike župnika *Jakova Cerovskog* iz razdoblja 1850. do 1882. godine s kratkim nastavkom za razdoblje 1909–1922. godine, autor, u drugom dijelu knjige, prikazuje — koristeći se i podacima ankete Škole narodnog zdravlja iz Zagreba 1939–1941. godine — agrarne prilike (posjedovnu strukturu, a kategorizaciju seoskih gospodarstava izvršio je ne samo po veličini posjeda, već i s obzirom na novčane prihode), materijalnu osnovu života seljaštva (poljodjelska oruđa, tegleća i ostala stoka, proizvodnja hrane biljnog i životinjskog porijekla, kulture industrijskog bilja), ishranu i zdravstveno stanje stanovništva, demografska kretanja. Podaci se uglavnom donose u usporedbi godina 1895, 1931. i 1939.

²² Usp. prikaz *I. Magdalenića* u *Sociologiji sela*, 21/1968.

3.

Problem poljoprivrednog stanovništva razmatra se u toj literaturi uglavnom komparativno, tj. prati se kretanje stanovništva prema popisima prijeratnog i poslijeratnog razdoblja. Tako, kretanje stanovništva, a posebice poljoprivrednog, prema popisima iz 1921, 1931. i 1948. razmatra *Milenko Ban* u članku »O poljoprivrednom stanovništvu« (*Statistička revija*, 4/1953). Taj je rad zanimljiv i u metodološkom pogledu, jer se autor zadržao i na pitanju određivanja pojma »poljoprivredno stanovništvo« te ukazao na različite kriterije koji su se primjenjivali u popisivanju stanovništva. *Darinka Marković* u radu »Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina« (*Sociologija sela*, 1/1963) promatra odnos ukupnog i poljoprivrednog stanovništva te tendencije kretanja i razvoja. Nešto širu problematiku poljoprivrednog stanovništva zahvatio je *Miloš Macura* u radu »Osvrt na demografski i sociološki faktor u poljoprivredi Jugoslavije« (*Ekonomist*, 2/1955). Pratio je tendenciju razvoja poljoprivrednog stanovništva u razdoblju od 1921. do 1953. godine, a zatim je, s težištem na analizi prilika u socijalističkoj Jugoslaviji, pokušao klasificirati agrarnu naseljenost, određivši 11 tipova (panonski, slovenski, lički, zagorski, primorski, crnogorski, kosmetovski, makedonski, timočki, moravski, prenaseljeni — neklasirani i neklasirani), te razmotrio i neka druga obilježja poljoprivrednog stanovništva. Kretanje poljoprivrednog stanovništva obuhvatio je u svojim radovima i *Dušan Breznik*. Tako je u radu »Socijalni sastav stanovništva Jugoslavije. (Prema popisima 1921, 1931, 1948, 1953)« (*Socijalna politika*, 2/1956) razvrstao na kategorije (poslodavci, samostalni, pomažući članovi porodice) poljoprivredno stanovništvo, odnosno osobe koje žive od rada u poljoprivredi. Na to se nadovezuje rad »Promene u ekonomskom sastavu stanovništva Jugoslavije u proteklih 40 godina« (*Socijalna politika*, 1/1962) u kojem se komparativno promatraju rezultati popisa stanovništva 1921, 1931, 1948, 1953. i 1961. godine. Opći pregled kretanja stanovništva s težištem na kretanjima poslije 1945. godine obilježje je rada »Kretanje stanovništva Jugoslavije 1921—1961« (*Socijalna politika*, 7—8/1961) koji je *D. Breznik* napisao zajedno s *Vladimirom Simeunovićem*. *V. Simeunović* je i autor rada »Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921—1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura« (Beograd 1964) u kojem je izvršio nužne teritorijalne pregrupacije i preračunavanja što olakšava usporedivost različitih popisa.

Problemima kretanja stanovništva posvećen je i rad *Andre Jutronića* »Kretanje stanovništva na srednjedalmatinskim otocima kroz zadnjih 100 godina« (*Geografski glasnik*, 14—15/1952—53).

Odnos stanovništva i nacionalnog dohotka tema je rada *Ive Vinskog* »Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini« (Zagreb 1970). Dakako, u okviru te teme ima i prilično podataka o seljaštvu, iako ne specificirano za Hrvatsku. Stanovništvo, a zatim i nacionalni dohodak, podijelio je I. Vinski na proletarijat, buržoaziju i srednje slojeve. U toj klasifikaciji seljaštvo je svrstao u sve tri kategorije (u proletarijat seljake s posjedom do 2 ha, u srednje slojeve seljake s posjedom od 2 do 5 ha i s posjedom od 5 do 20 ha, a u buržoaziju seljake

s posjedom većim od 20 ha). Autor je pri tome s pravom napisao da je »teško kazati da li su ovi kriteriji razvrstavanja seljaka u pojedine klase i najprikladniji« (156). Čini se da su ti kriteriji suviše jednostrani, tj. ne uzimaju u obzir regionalne specifičnosti, a zatim, npr., ni karakter i strukturu proizvodnje, blizinu tržišta i drugo, što sve, dakako, može utjecati na društveni položaj seljaštva. Međutim, mora se priznati da bi u takvom sintetskom radu kakav je I. Vinskog te dopunske kriterije bilo teško realizirati. Inače, I. Vinski je uz potrebna metodološka objašnjenja prikazao razne odnose u okviru označene teme, tj. klasnu podjelu stanovništva, nacionalni dohodak i društvene klase (podjela, upotreba dobitka itd.), distribuciju stanovništva i dohotka po društvenim klasama, nivo prihoda stanovništva, nivo zarada aktivnog stanovništva, prihode poljoprivrednog stanovništva, prihode nepoljoprivrednog stanovništva. Riječ je, dakle, o podacima veoma zanimljivim i za utvrđivanje položaja seljaštva u staroj Jugoslaviji.²³

Jedan od najznačajnijih problema koji su utjecali na razvoj poljoprivrede i položaj seljaštva Hrvatske u međuratnom razdoblju bio je i problem agrarne prenapučenosti. Na jednoj strani agrarna prenapučenost nije podsticala i onemogućavala je mehanizaciju i uopće modernizaciju poljoprivrede, jer je uvijek bilo dovoljno neiskorištene, ili bar nedovoljno iskorištene radne snage, a na drugoj prisutnost velikog broja ljudi umanjivala je efekt poljoprivredne proizvodnje, jer je od rada i dohotka poljoprivrede živjelo veoma mnogo ljudi. U poslijeratnoj literaturi ta je problematika tretirana uglavnom s aspekta aktualnih prilika i problema, i to ponajviše u svom teorijskom vidu. No, neka od razmatranih metodoloških rješenja vjerojatno bi se donekle mogla primijeniti na proučavanje te problematike u međuratnom razdoblju, prije svega u izučavanju djelovanja agrarne prenapučenosti na proces usporavanja modernizacije poljoprivrede i na elemente pogoršanja životnog nivoa stanovništva koje je živjelo od rada u poljoprivredi. Mislim da je to posebice važno zato što je literatura o toj problematici, nastala u staroj Jugoslaviji, bila pretežno zaokupljena konstatiranjem same pojave i njenim opisom.²⁴ Najviše priloga rješenju tog problema dao je i u poslijeratnoj literaturi R. Bičanić. On se člankom »Oko agrarne prenaseljenosti« (*Ekonomska politika*, 71/1953) uključio u diskusiju koja se u tom časopisu povelala člancima V. D. »Oko agrarne prenaseljenosti« (65/1953) i N. Čobeljića i K. Mihailovića (68/1953). Osim toga, R. Bičanić objavio je i dva članka u časopisu *Sociologija sela*: »Agrarna prenapučenost (2/1963) i »Pregled teorija o agrarnoj prenapučenosti« (23–24/1969). Te probleme razrađivali su u svojim člancima i V. Figenwald (Viškovi poljoprivrednog stanovništva u

²³ Vidi bilješku 16.

²⁴ U prijeratnoj je literaturi najiscrpnija studija o toj problematici rad R. Bičanića »Agrarna prenapučenost« (Zagreb 1940). Autor je ukratko odredio teorijski pristup razmatranoj problematici, a zatim je i brojčano prikazao prilike u pojedinim dijelovima Hrvatske, odnosno kotarima na području tadašnje Banovine Hrvatske. O tome je pisao i O. Frangeš u radu »K problemu prenapučenosti u Hrvatskoj« (*Ekonomist*, Zagreb, 1–2, 3–4/1942). Prilično sistematski za čitavo područje Jugoslavije razradio je tu problematiku R. Popović u knjizi »Agrarna prenaseljenost Jugoslavije« (Beograd 1940). Usp. još, npr., i O. Frangeš, »Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 11/1938. i A. Bilimović, »Agrarna hiperpopulacija i njeno suzbijanje, *Narodno blatanje*, 21/1938.

prvom poljoprivrednom rajonu, *Ekonomski pregled*, 10–11/1962), *Cvetko Kostić* (Naša agrarna prenaseljenost, *Pregled*, 4/1954) i *I. Petrić* (Agrarna prenaseljenost u Dalmaciji, *Privreda Dalmacije*, 9/1964).

Veoma značajan u gospodarskom i društvenom pogledu problem migracije zemljoradničkog stanovništva nije mnogo zastupljen u literaturi. O zemljoradničkoj emigraciji između dva svjetska rata izvjesni se podaci mogu naći u knjizi *Većeslava Holjevca* »Hrvati izvan domovine« (Zagreb 1967), posebice u njenom tabelarnom dijelu. U vezi s unutarnjom migracijom upozorio bih tek na metodološki prilog *P. Markovića* »Metodi izučavanja migracija stanovništva (*Ekonomika poljoprivrede*, 2/1964) te njegovu knjigu »Utjecaj migracija poljoprivrednog stanovništva na promene agrarne strukture« (Beograd 1966), koja je u cijelosti posvećena proučavanju problema migracija u socijalističkoj Jugoslaviji, ali je zanimljiva u pogledu metodoloških rješenja. U vezi s tim problemima treba još spomenuti i knjigu *C. Kostića* »Seljaci industrijski radnici« (Beograd 1955),²⁵ te prilog *Vitomira Erdeljana* »Sezonske i sekularne promene u broju zaposlenog osoblja u poljoprivredi« (*Poljoprivreda i zadrugarstvo*, 7/1963).²⁶

4.

O poljoprivrednoj proizvodnji i aspektima odnosa poljoprivredne proizvodnje prema drugim gospodarskim elementima raspravlja se u više radova.

Dimitrije Mišić je u radu »Poljoprivreda bivše Jugoslavije sa stanovišta ishrane i sirovinske baze lake industrije« (*Ekonomist*, 4/1949) razmotrio odnos poljoprivrednih površina Jugoslavije prema broju stanovništva 1921, 1931. i 1939. godine te proizvodnju pojedinih ratarskih kultura (pšenica, kukuruz) i stočarstva prema stanovništvu. Osnovni je njegov zaključak da bivša Jugoslavija nije imala dovoljno poljoprivrednih proizvoda za normalnu ishranu stanovništva te da je izvoz poljoprivrednih proizvoda išao na štetu kvalitete ishrane stanovništva, posebice njegovog najsiromašnijeg dijela i stanovništva u pasivnim krajevima Jugoslavije.

Sličan pristup imao je i *Zak Finci* u članku »Poljoprivredna proizvodnja i stanovništvo Jugoslavije« (*Ekonomika poljoprivrede*, 10/1965) u kojem je, uzimajući u obzir razne komponente i odnose, prikazao relacije između broja stanovništva i poljoprivredne proizvodnje Jugoslavije u razdobljima 1929–1939. i 1948–1962. godine.

Mogućnosti poljoprivredne proizvodnje zanimaju i *S. Kukoleču* u radu »Odnos između poljoprivrede i industrije u Jugoslaviji pre rata« (*Ekonomist*, 3/1952). Kukoleča utvrđuje poljoprivredno aktivne, samod-

²⁵ Knjiga je naišla na znatan odjek i postoje mnogi prikazi i ocjene. Usp., npr., ocjene *Ř. Stojanovića* u *Ekonomskim analizama*, 4/1956, *V. Milića* u *Ekonomistu* 2/1956. i *R. Bićanića* u *Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1–2/1956.

²⁶ U vezi s problemom proučavanja odnosa selo–grad spomenuo bih još i ove radove teorijskog pristupa toj problematici: *D. Milovančević*, Selo i grad – nastanak, razvitak i prevazilaženje suprotnosti, Beograd 1961. i *C. Kostić*, Selo i grad. Kriterijumi razlikovanja, *Sociologija sela*, 11–12/1966.

statne i pasivne kotare te ukupni efekt poljoprivrede stare Jugoslavije, distribuciju poljoprivrednih viškova, stanje pučanstva i kupovne moći poljoprivrednika.

Inače, o kretanju i tendencijama razvoja poljoprivredne proizvodnje najviše je pisao *Vladimir Stipetić*. Autor je tako rada »Poljoprivredna proizvodnja na današnjem području FNR Jugoslavije 1929—1955. (Elementi za komparativnu analizu jugoslavenske poljoprivrede)« (*Ekonomski problemi*, Zbornik radova, Beograd 1957) u kojem je razradio probleme razvoja stočarstva i ratarstva.

V. Stipetić je posebno razrađivao probleme razvoja stočarstva. U radu »Prilog poznavanju tendencija u razvitku stočarstva na području FNRJ 1900—1954« (*Ekonomski pregled*, 6/1955) V. Stipetić je istakao najprije važnost stočarstva u okviru poljoprivrede, a i uopće privrednog razvoja, a zatim se osvrnuo na popise stoke na jugoslavenskom prostoru od 18. st. dalje i mogućnosti njihovog korištenja. Analizirao je podatke koje je uspostavio uz pomoć procjena i preračunavanja o pojedinim vrstama stoke na područjima pojedinih republika te razne odnose stanovništva i stočarstva, kao i činioce razvoja stočarstva. U radu »Struktura govedarstva na području FNR Jugoslavije 1900—1953« (*Ekonomist*, 2/1955), i opet u okvirima proučavanja tendencija razvoja, objašnjavajući metodološke probleme takvog rada s obzirom na karakter izvora, pratio je kretanje i njegove značajke i za govedarstvo u cjelini i za pojedine vrste (telad, junad, bikovi, krave, volovi).

Osnovne podatke za usporedbu stočarstva Jugoslavije prijeratnog i poslijeratnog razdoblja sadrži i publikacija »Stočna proizvodnja, stočne bolesti i ribarstvo 1930—39. i 1947—56.« (Savezni zavod za statistiku, Beograd 1957), a prema popisima iz 1921. i 1931. godine i rad *Oldricha Žideka* »Neki pogledi na brojčano kretanje stočarstva u staroj Jugoslaviji« (*Ekonomski pregled*, 8—9/1956), te *M. Strižića*, »Osvrt na razvoj našeg stočarstva u prošlosti i neposrednoj budućnosti« (*Agronomski glasnik*, 1/1953).

Osnovno je djelo o razvoju poljoprivredne proizvodnje na području Hrvatske rad *V. Stipetića* »Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske« (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj., 7, Zagreb 1959).²⁷ Knjiga se sastoji od dva dijela. U prvom je dijelu V. Stipetić najprije u petogodišnjim razdobljima prikazao razvoj poljoprivredne proizvodnje od razdoblja 1885—1889. do razdoblja 1951—1954. godine, zatim činioce napretka poljoprivredne proizvodnje (značenje poljoprivrednih površina, stanovništva, ulaganja u poljoprivredu, proizvodnosti rada, intenzivnosti iskorištavanja tla) te ukazao i na strukturne promjene u poljoprivrednoj proizvodnji. Ukratko je prikazao i odnos poljoprivredne proizvodnje i stanovništva. U drugom dijelu iscrpno je objasnio postupke oko izrade vremenskih serija, tj. dao je metodološka objašnjenja o izvorima i statističko-tehničkim operacijama koje je morao izvršiti, među ostalim, prvenstveno radi svodenja podataka na današnji teritorij Hrvatske. Tako su dobivene i velike statističke tabele prema kojima se može pratiti — pa i za međuratno razdoblje — godišnje kretanje svakog važnog proizvoda ratarske proizvodnje — žitarica, krum-

²⁷ Usp. osvrt *J. Šević*, *Ekonomist*, 3/1959.

pira, industrijskog bilja, pojedinih proizvoda voćarstva, vina, maslinovog ulja te svih vrsta stoke, peradi i njihovih proizvoda. V. Stipetić je, kako u predgovoru ovom radu piše M. Mirković, tako »prikupio, složio i oživio rastresene dijelove i izradio prvi, konkretni isječak najnovije historije poljoprivrede čitavog hrvatskog područja, historiju poljoprivredne proizvodnje« (XII).

V. Stipetić je samo o stočarstvu u Hrvatskoj pisao u radu »Neki problemi stočarstva u NR Hrvatskoj« (*Ekonomski pregled*, 7/1954). Tu je, među ostalim, dao podatke o broju stoke (konji, goveda, ovce, svinje, koze) u razdoblju od 1895. do najnovijeg doba i razmotrio razne odnose broja stoke i stanovništva te razvojne tendencije.

O problemima stočarstva na području Slavonije nekoliko priloga dao je *Marko Kadić*. U radu, prvenstveno etnografskih obilježja, »Iz povijesti svinjogojstva Slavonske Posavine« (Županja 1964) on je, na temelju službenih statističkih publikacija, za duže vremensko razdoblje (za međuratno razdoblje podaci iz 1921. i 1939. godine) prikazao stanje svinjogojstva i neke s time povezane probleme života seljaštva u kotarima Vinkovci, Županja i Slavonski Brod. Sličnog je karaktera i rad »Govedarstvo Slavonske Posavine. Povijesno-etnografski prikaz« (Vinkovci 1965).²⁸

O problemima ovčarstva, prije svega o općim uvjetima razvoja, pisao je *Albert Ogrizek*. Njegovi su radovi: »Ovčarstvo na nekim otocima sjeverne zadarske skupine« (*Ljetopis JAZU*, 68, Zagreb 1963), »Proučavanje ovčarstva na dalmatinskim otocima« (*Ljetopis JAZU*, 69, Zagreb 1964), »Ovčarske i poljoprivredne prilike na otoku Braču« (*Rad JAZU*, knj. 335, Odjel za prirodne nauke, knj. 11, Zagreb 1964).²⁹

Radova isključivo posvećenih proučavanju prilika i tendencija razvoja ratarske i voćarske proizvodnje gotovo da i nema.³⁰ Nešto podataka o vinogradarstvu, povezanih s vinskom proizvodnjom, ima u radu »Vinska proizvodnja u Dalmaciji« (*Ekonomski pregled*, 2/1950) autori kojeg su *Marin Roje* i *Vanja Žanko*. No, to je samo kratak pregled kroz veće povijesno razdoblje i s tek najosnovnijim podacima za međuratno razdoblje.³¹

²⁸ Usp. i članak istog autora »Iz prošlosti govedarstva Slavonske Posavine«, *Stočarski list*, 1-4/1957.

²⁹ O problemima razvoja stočarstva u prijeratnoj literaturi usp. *D. Ilančić*, Stočarstvo i stočarska proizvodnja u banovini Hrvatskoj, Zagreb 1940; *Isti*, Brojčani razvitak stočarstva u hrvatskim zemljama, Zagreb 1942; *Isti*, Promjene brojnog stanja u hrvatskim zemljama, *Veterinarski arhiv*, 1942; *M. Steinhauz*, Uzgoj konja u Savskoj banovini, Zagreb 1935; *Đ. Mitrović*, Privredna kriza i stanje stočarstva, *Ekonomist*, 3/1927.

³⁰ O problemima ratarske proizvodnje na području čitave Jugoslavije usp. u prijeratnoj literaturi: *M. Nikolić*, Naša biljna produkcija, *Ekonomist*, 2/1927; *B. Milošević*, O proizvodnji i potrošnji hlebnih žita u našoj Kraljevini, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede*, april-juni/1928.

³¹ O problemima vinogradarstva usp. u prijeratnoj literaturi, npr., *R. Fuchs*, Vinska kriza u Jugoslaviji, Zagreb 1931. i *J. Tomasević*, Budućnost vinogradarstva, *Narodno blagostanje*, 10/1933.

5.

U ovoj posljednjoj, petoj, skupini nabrojiti ću radove koji su u cijelosti posvećeni razmatranju nekoga određenog problema razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva, npr. agrarne reforme, poljoprivrednog kredita i zemljoradničkog zaduženja, zemljoradničkog zadrugarstva i drugo.

U radu *Petra Markovića* »Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka. Period 1900–1960.« (Beograd 1963),³² iako je težište ponajviše na problemima socijalističke Jugoslavije, pažnju privlače dijelovi analize o tendencijama promjena posjedovne strukture. Osim toga, zanimljiv je metodski pristup radi utvrđivanja kriterija za kategoriziranje poljoprivrednih gospodarstava. P. Marković smatra da bi uz veličinu posjeda trebalo uzeti u obzir i način obrade zemlje, karakter i strukturu proizvodnje, blizinu tržišta, razvijenost saobraćaja. Isti autor piše o posjedovnoj strukturi seljačkih gospodarstava prema popisu iz 1931. godine, ali samo kao polaznoj osnovici u razmatranju prilika u Jugoslaviji poslije 1945. godine, i u radu »Posedovna struktura jugoslovenske poljoprivrede« (*Ekonomist*, 1/1960).

Posjedovnu strukturu jugoslovenske poljoprivrede međuratnog razdoblja s isticanjem određenih specifičnosti pojedinih krajeva, pa i Hrvatske, dodirnuo je i *M. Mirković* u djelu »Ekonomika agrara FNRJ« (Zagreb 1950), a usporedbu između prijeratne i poslijeratne posjedovne strukture uradio je *Živko Damjanović* u radu »Bitne promene u posjedovnoj strukturi poljoprivrede FNRJ u odnosu na predratnu i dinamika posleratne« (*Socijalistička poljoprivreda*, 1/1952).³³

Problemi agrarne reforme, izvođenje, rezultati i ocjena njenog značenja za razvoj poljoprivrede i ekonomsko-socijalni položaj seljaštva prisutni su, kako smo vidjeli, u gotovo svakom cjelovitom prikazu položaja poljoprivrede i seljaštva u staroj Jugoslaviji. No, iako brojni, ti prikazi i ocjene ostaju uglavnom na općenitostima, veoma često tek na kratkom prikazu zakonskih propisa i oznake u cilju kojih su društvenih klasa i slojeva izdavana. Nisu dovoljno prikazivane specifičnosti odnosa i interesa koji su se prelamali kroz problematiku agrarne reforme, posebice samo seljaštvo u procesu borbe za i u toku provođenja agrarne reforme.

Takav pristup uglavnom je obilježje prikaza i interpretacije provođenja agrarne reforme u staroj Jugoslaviji u člancima *Bogdana Stojsavljevića*, (*Vjesnik*, 30. III 1952, 31. III 1952, 3. IV 1952. i 5. IV 1952). Autor je prije svega na temelju podataka prijeratne literature ukazao posebice na program agrarne reforme, dugotrajnost i, interesima vladajućih krugova, uvjetovanost privremenog stanja, ulogu banaka u zemljišnim transakcijama, djelomičnost likvidiranja feudalnih odnosa i očuvanje interesa »novog državotvornog sloja«. *Ante Mihletić* u članku »Agrarna reforma

³² Usp., npr., ocjenu *V. Stipetića* u *Ekonomistu*, 2/1963.

³³ O raznim aspektima agrarne strukture u prijeratnoj literaturi usp., *A. Bilimović*, Agrarna struktura Jugoslavije, *Zbornik znanstvenih rasprav*, XV/1938–39. Ljubljana 1939; *Isti*, Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije in primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel, *Tehnika in gospodarstvo*, 3–4/1939; *M. Goranović*, Profesionalna i socijalna struktura sela u Jugoslaviji, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 12/1938.

i promjene posjedovnih odnosa u Hrvatskoj (*Ekonomski pregled*, 5/1952), u okviru razmatranja problema agrarne reforme poslije revolucije, tj. 1945. godine, dao je također i kratki prikaz promjena koje je u posjedovne odnose unijela agrarna reforma provedena u staroj Jugoslaviji. Inače, najkompletnije je djelo o agrarnoj reformi knjiga *Milivoja Erića* »Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god.« (Sarajevo 1958).³⁴ Autor je na temelju literature i vlastitih istraživanja nastojao što potpunije prikazati uzroke, ciljeve i stvarne rezultate agrarne reforme, uzimajući posebice u obzir društvenu složenost stare Jugoslavije. Erić je ponajprije prikazao i analizirao probleme i strukturu poljoprivrede jugoslavenskih zemalja do 1918. godine, zadržavajući se posebno na karakteristikama svake pojedine zemlje, pa tako Hrvatske i Slavonije i, zatim, Dalmaciji. Na taj je način ocrtao sliku uvjeta koji su uzrokovali provođenje agrarne reforme. Zatim je prikazao stvaranje Kraljevstva SHS, prilike u selima u trenutku osnivanja nove države i prve korake nove državne vlasti na pitanjima agrarne reforme. Posebice se zadržao na prikazu stavova društvenih klasa i slojeva prema agrarnoj reformi, analizirajući poglede pojedinih društvenih kategorija (npr. bogatih i srednjih seljaka, feudalnih zemljoposjednika itd.) te naročito političkih partija. Predmet daljnjeg Erićevog razmatranja bili su subjekti i objekti te ciljevi i organi provođenja agrarne reforme. Autor je prikazao korisnike agrarne reforme, opseg i cilj koji su joj bili namijenili vladajući slojevi. Posljednji dijelovi Erićeva rada posvećeni su provođenju agrarne reforme i kolonizaciji, te likvidaciji, rezultatima i posljedicama (socijalno-političkim, ekonomskim, nacionalnim i drugim) agrarne reforme. Autor je pri tome ukazivao i na zasebne procese u pojedinim dijelovima stare Jugoslavije. U svom radu Erić je, nema sumnje, sakupio, prikazao i analizirao značajan materijal. Međutim, čini mi se da je još uvijek agrarnu reformu i čitavu problematiku uz nju povezanu ipak suviše pratio samo po dokumentima pravnog i sličnog karaktera, a nedovoljno po akciji i kretanjima na samom selu.

Neke posebne aspekte agrarne reforme, odnosno pitanja provođenja agrarne reforme na pojedinim područjima, tretira rad *Milana Srđanovca* »Nekoliko podataka o provođenju agrarne reforme u selima Vojvodine, Hrvatske i Slavonije posle I. sv. rata« (*Zadružni arhiv*, 7/1959). Autor je zapravo objelodanio iz fonda Zadružnog arhiva Vojvodine (Savez srpskih zemljoradničkih zadruga) upitnik koji je taj Savez uputio svojim zadrugama i odgovore na pitanja iz pojedinih sela o agrarnim prilikama, tj. postoje li veleposjedi, tko je vlasnik, koliko je zemlje podijeljeno, koliko je članova zadruge zemlju dobilo i slično. *Ljubomir Ivančević* objavio je rad »Agrarna reforma na veleposedu nasljednika grofa Petra Pejačevića (1919—1940)« (*Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 25/1960) u kojem je analizirao provođenje agrarne reforme na »rumskom vlastelinstvu«. Iako je posjed izvan teritorija Hrvatske, smatram da je zanimljiv način kako je autor izvršio analizu. Sličnu — iako nešto užu — problematiku obradio je i *N. Gačša* u prilogu »O utvrđivanju objekata agrarne reforme na veleposjedu grofa Ivana Draškovića 1935. godine« (*Zbornik*

³⁴ Knjiga M. Erića ocjenjivana je i prikazivana u priličnom broju znanstvenih i stručnih publikacija. Usp., npr., osvrt: *N. Gačša*, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 26/1960; *A. Lebl*, *Zadružni arhiv*, 7/1959; *B. Petranović*, *Istorijski glasnik*, 3—4/1959.

Historijskog instituta JAZU, 5/1963). Autor je na temelju dokumenata iz agrarnog fonda Istorijskog arhiva AP Vojvodine u Sremskim Karlovcima donio podatke o posjedima u Zagorju, Slavoniji i Baranji, tj. utvrdio je njihove lokacije (općina, kotar) veličinu, strukturu s obzirom na karakter zemljišta (oranice, livade itd.), tj. dao je opis objekata agrarne reforme.

U vezi s problemima agrarne reforme inspirativan je i članak *Vesne Butjer-Branković* »Financijski aspekt agrarne reforme« (*Međunarodni problemi*, 3/1961).³⁵

Pitanja porezne politike u poljoprivredi i uopće značenja poreskih tereta za seljaštvo nisu posebno razmatrana osim u radu *Aleksandra Perića* »Porezi i poreska politika u poljoprivredi Jugoslavije između dva svetska rata« (*Ekonomski anali*, 7/1958). A. Perić je u tom radu ukazao na proces ujednačivanja poreznog sistema koji je završen tek 1929. godine, a zatim je posebno razradio sistem neposrednih poreza, posebice zemljarine. Objelodanio je zatim i neke podatke o kretanju naplate zemljarine i samoupravnih poreza, njihovom međusobnom odnosu i težini tih poreskih opterećenja za seljaštvo. Dakako, u svojim je razmatranjima razradio podatke koje se odnose na cjelinu stare Jugoslavije.³⁶

Kreditiranje poljoprivrede, mogućnost dobivanja kredita po pogodnim uvjetima, bilo je bitno pitanje seljaštva stare Jugoslavije. Naličje toga problema jest seljačka zaduženost, odnosno prezaduženost koja je pritisivala pojedine kategorije seljaštva, dakako najteže one najsiromašnije, u čitavom razdoblju stare Jugoslavije. Slično kao i problem agrarne reforme, svi cjelovitiji prikazi prilika u poljoprivredi i na selu, kako je već rečeno, dotiču i taj problem. Međutim u njegovom prikazu i razmatranju koriste se uglavnom rezultati prijeratnih istraživanja i literature, iako je ta literatura dobrim dijelom tek na nivou prezentiranja kvantitativnih pokazatelja i komentiranja zakonskih osnova.³⁷ Čitav kompleks

³⁵ U prijeratnoj literaturi problemi agrarne reforme veoma su često razmatrani, dakako s raznih aspekata i idejnih pristupa. Ovom prilikom ima smisla navesti samo nekoliko naslova: *O. Frangeš*, *La réforme agraire*, Rome 1934; *Isti*, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, *Ekonomist* (Zagreb), 6, 7, 8/1935; *Isti*, *Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft*, Berlin 1937; *M. Ivšić*, *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Paris 1962; *V. Masleša*, *Najnovija faza agrarne reforme*, *Narodno blagostanje*, 9/1933; *T. Ristić*, *Porba za zemlju i naša agrarna reforma*, Beograd 1938.

³⁶ U prijeratnoj literaturi s obzirom na poreske terete uopće, pa tako i u poljoprivredi, usp., npr., *H. Holzmann*, *Fiskalni tereti i narodni dohodak* (Zagreb 1935) a posebice s obzirom na poljoprivredu rad *S. Poštića*: »Poresko opterećenje poljoprivrede i poreska reforma« (Zagreb 1926). Odnos poreznog opterećenja i kupovne snage seljačkih gospodarstava predmet je razmatranja *Đ. Krstića* u radu »Dva aktuelna agrarna problema« (Sarajevo 1934).

³⁷ Najznačajniji je rad o problemu seljačkih dugova i kreditiranja poljoprivrede u prijeratnoj literaturi djelo *M. Komadinića* »Problem seljačkih dugova« (Beograd 1934). Komadinić je u tome radu, uz nužna objašnjenja i analize, sakupio veliku kvantitativnu građu o seljačkim dugovima, koja je veoma pregledno prezentirana tako da omogućuje svodenje podataka na nivo tadašnjih kotara. Osim toga rada, iz prilično velike literature o tim pitanjima, navest ću samo još nekoliko naslova: *V. Bajkić*, *Seljački kredit*, Beograd 1928; *O. Frangeš*, *Problem zemljoradničkih dugova*, *Jugoslavenski Lloyd*, 23. VIII 1935; *V. Masleša*, *Problem zaduženja naše poljoprivrede*, *Danas*, 1/1934; *M. Mirković*, *Reguliranje seljačkih dugova*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd 1936. (Preštampano u knjizi: *M. Mirković*, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb 1952).

specifičnih pitanja kreditiranja i zaduženosti, posebice s obzirom na pojedine slojeve seljaštva, krajeve i regije, ustanove, tijekom gospodarskih prilika te međusobne veze tih i drugih odnosa još je uvijek otvoren.

Inače, posebno se problemom kreditiranja poljoprivrede pozabavio *Nemanja Tanasić* u radu »Poljoprivredni kredit u Jugoslaviji (1918—1941)« (*Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, VI/1958). Nakon što je konstatirao da su u čitavom razdoblju stare Jugoslavije potrebe poljoprivrede za kreditima bile mnogo veće od mogućnosti ostvarenja, autor je istakao da je težište bilo na privatnom kreditiranju. Takvo pak kreditiranje bilo je veoma nepovoljno jer su ga pratile visoke kamate. Posebno je razmotrio akcije državne politike o problemima kreditiranja poljoprivrede i sela, posebice onog posredništvom Narodne banke, Hipotekarne banke (koje su u cjelini pokazivale veoma malo interesa za poljoprivredu) i Privilegovane agrarne banke (koja je bila više orijentirana prema velikim posjedima i bogatim seljacima). Autor je prikazao i značenje zemljoradničkog zadrugarstva u ostvarenju poljoprivrednih, odnosno seljačkih kredita. Taj rad obrađuje ipak samo dio značajne problematike kreditiranja poljoprivrede i tim u vezi seljačkog zaduživanja, tj. prije svega djelatnost ustanova i organizacija na području poljoprivrednog kredita.

P. Marković u djelu »Vučna snaga u jugoslovenskoj poljoprivredi« (*Ekonomist*, 3/1959), kojem je težište razmatranja na problemima u današnjoj Jugoslaviji, dao je niz vrijednih objašnjenja, posebice za prevođenje raznih izvora vučne snage na usporedive jedinice, odredio izvore vučne snage u poljoprivredi i njihove značajke, a prikazao je i strukturu vučne snage poljoprivrede stare Jugoslavije prema podacima iz 1921. i 1931. godine. U knjizi »Izgradnja stambenih i privrednih zgrada na jugoslovenskom selu. Period 1900—1960« (Beograd 1965) isti je autor, stavljajući i opet težište na poslijeratni razvitak, donio i podatke na temelju novijih popisa (oznaka o vremenu podizanja kuća) o zgradama od cigle i kamena i u međuratnom razdoblju (izgrađene u periodu 1919—1930. i 1931—1940. godine), i to za čitavu Jugoslaviju, pojedine republike i kotare (na području Hrvatske — Bjelovar, Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka, Sisak, Split, Varaždin i Zagreb). Slično je dao i podatke o stupnju elektrifikacije sela do 1940. godine.

Svi postojeći problemi poljoprivrede, kao elementi koji su bitno određivali položaj seljaštva, dobili su nove značajke izbijanjem i razvojem agrarne krize. Tu problematiku zahvatio je *Nikola Vučo* u monografiji »Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934« (Beograd 1968).⁸⁸ Autor je ocijenio da je problem krize jedno od veoma važnih pitanja poljoprivrede stare Jugoslavije, jer se ona, kako kaže i autor u predgovoru, nalazila u »središtu opšte ekonomske krize, a kao glavni faktor stvaranja ekonomskih poremećaja«. U prvom dijelu knjige N. Vučo je opširno dao sliku prilika u poljoprivredi i položaja seljaštva do 30-ih godina, ocijenivši poslijeratnu inflatornu konjunkturu, a zatim je oslikao obilježja poljoprivrede (agrarna prenapućenost, tehnička zaostalost) te položaj seljaštva određen niskim poljoprivrednim dohotkom, »škarama cijena« i poreznim opterećenjem. U drugom dijelu autor je razmotrio problematiku agrarne

⁸⁸ O knjizi se pisalo na više mjesta. Usp., npr., osvrt *M. Kolar-Dimitrijević* u *Časopisu za suvremenu povijest*, 1—2/1969.

krize, smještajući je u širi kontekst svjetske ekonomske i agrarne krize, zadržavajući se posebice na problemu pšenice i pogoršanju položaja života seljaštva i, posebno opširno, na utjecaju krize na položaj gradskog proletarijata. N. Vučo je tako, na osnovi opsežnoga arhivskog materijala, statističkih pokazatelja i literature dao sliku osnovnih elemenata djelovanja, manifestacija i posljedica agrarne krize na području Jugoslavije. Neke elemente agrarne krize, prije svega državne politike u poslovanju Prizada i Privilegovane agrarne banke, dodirnuo je u najopćenitijim oznakama i *Dušan Sabolović* u članku »Odraz ekonomske krize u Jugoslaviji 1930—1933. na ekonomskim mjerama države i na ekonomsko-teoretskoj obradi« (*Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 3/1957).³⁹ Literatura o zemljoradničkom zadrugarstvu i zadržanom pokretu Hrvatske u međuratnom razdoblju nije suviše velika. Obično se razmatra zadrugarstvo u širem vremenskom razdoblju a međuratni problemi tek se neznatno dodiruju. Tako je *Ivan Ribar* dao rad »Presjek kroz zadržni život u Hrvatskoj i Slavoniji sa Srijemom« (*Zadržni arhiv*, 3/1955), *Vlajko Đukić* »Kreditna politika i delatnost Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu i njegovih zadruga (1897—1922)« (*Zadržni arhiv*, 5/1957) i zatim *Jovan Durman* »Nekoliko momenata iz prvih i kasnijih dana srpskih privrednih zadruga na Primorju« (*Zadržni arhiv*, 4/1956).

Inače je problem zadrugarstva u poslijeratnoj literaturi najkompletnije obradio *Mihailo Vučković*. Već 1946. godine objavio je knjižicu »Zadrugarstvo juče i danas« u kojoj je, kao osnovne značajke zadrugarstva stare Jugoslavije, iznio nedemokratski i birokratizam te utjecaj finansijskog kapitala i političkih stranaka. Te je ocjene ponovio i u opširnoj knjizi »Zadrugarstvo« (Zagreb 1957) u kojoj je, u širem sklopu razmatranja problema i značenja zadrugarstva i, posebice, razmatranja zadrugarstva u socijalističkoj Jugoslaviji, dao i kratak pregled povijesnog razvoja zadrugarstva u međuratnom razdoblju Jugoslavije.⁴⁰ Najznačajniji prilog problemima povijesti zadrugarstva i zadržnog pokreta dao je *M. Vučković* knjigom »Istorija zadržnog pokreta u Jugoslaviji 1918—1941« (Beograd 1966).⁴¹ Autor, dakako, nije obuhvatio samo zemljoradničko zadrugarstvo već i gradsko i oblike mješovitog karaktera. Na temelju arhivskog materijala razmotrio je problematiku zadržnog pokreta Jugoslavije kao cjeline, ali je ukazao i na specifične značajke pojedinih područja, jer stvaranje zajedničke države nije, kako ističe, značilo i stvaranje novoga zadržnog pokreta. Vučković je najprije prikazao formalnopravne uvjete u kojima su se kretale zadržne organizacije u Jugoslaviji i njihove teorijsko-idejne osnove. Zatim je izložio razvoj dviju osnovnih grupa zadržnih organizacija u okviru, kako je on odredio, pet faza općedruštvenog i ekonomskog razvoja (1918—20, 1920—23, 1923—26, 1926—34,

³⁹ U prijeratnoj literaturi mnogo je i često pisano o krizi u poljoprivredi. Ovdje navodim tek nekoliko naslova: *S. Poštić*, *Nekoja fakta i uzročnici poljoprivredne krize*, Zagreb 1927; *S. Ožanić*, *Privredna kriza i poljoprivreda*, Split 1928; *M. Krištof*, *Poljoprivreda Jugoslavije za vreme velike svetske privredne depresije*, Prag 1939.

⁴⁰ *M. Vučković* autor je još, među ostalim, i radova: »Prilog jednoj opštoj definiciji zadruge«, *Economist*, 1/1954. i »Napredni zadržni pokret kao legalan oblik rada ilegalne KPJ u staroj Jugoslaviji«, *Zadržni arhiv*, 1959, str. 17—24.

⁴¹ Usp. osvrt *S. Livade* u *Sociologiji sela*, 16/1967.

1934—40). U razmatranju zemljoradničkog zadrugarstva — koje je činilo 93% ukupnog broja zadruga — zadržao se na povijesti glavnih združnih oblika, tj. kreditnih, nabavljačkih i specijaliziranih proizvođačko-prerađivačkih zemljoradničkih zadruga te nekih drugih oblika, npr. zdravstvenih zadruga i slično. U opisu tih posebnih združnih oblika *M. Vučković* je dao kratak prikaz i ocjenu djelovanja zadruga Gospodarske sloge u Hrvatskoj, koje su, kako kaže, »imale svoje ekonomsko mesto i ulogu predstavljajući izvanredan primer zadrugarstva kao sredstva određene ideologije« (178).

Inače sumarnu ocjenu razvoja zadrugarstva u staroj Jugoslaviji dao je i *Edvard Kardelj* u članku »Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi« (*Komunist*, 3/1957), a zemljoradničko zadrugarstvo kao faktor kapitalističkog razvoja sela i unapređenja poljoprivrede, ali prije svega u interesu bogatih seljaka, ocijenio je *D. Mutanović* u članku o zadrugarstvu u knjizi »Problemi poljoprivrede u Jugoslaviji« (Beograd 1956).⁴²

Na kraju, trebalo bi nešto reći o razmatranoj literaturi u cjelini. Osnovni je pri tome zaključak da literatura o razvoju poljoprivrede i ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva nije još odgovorila, ili barem nije dovoljno odgovorila, na sva ona pitanja koja se postavljaju u proučavanju ne samo te problematike, već proizlaze iz potrebe određivanja tijekova povijesnog razvoja Hrvatske i Jugoslavije u međuratnom razdoblju uopće.

Istina, u toj literaturi naznačeni su uglavnom svi bitni problemi, i poljoprivredne proizvodnje i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva, tj. razmatraju se pitanja poljoprivrednih površina, njihove strukture, poljoprivrednog stanovništva, strukture seljačkih gospodarstava, mehanizacije i kemizacije, konjunktura i depresije, kretanja cijena, agrarne reforme, poreza, kredita, zaduženja, kupovne moći seljaštva, odnosa poljoprivrede i industrije itd. Neka od tih pitanja, npr. kretanje poljoprivredne proizvodnje, posebice stočarstva (prije svega u radovima *V. Stipetića*), prilično su potpuno i cjelovito obrađena. Međutim, uz već u uvodu izraženu konstataciju da ima malo radova koji probleme poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva promatraju na području Hrvatske, odnosno pojedinih njenih dijelova — a to je s obzirom na različite zemljopisno-ekonomske prilike veoma važno — mora se reći da se u dosadašnjoj literaturi ni prikazi pojedinih problema dovoljno ne razrađuju i specificiraju. Sačinjeni su, uglavnom, na temelju službenih statističkih podataka, u dijelu radova tek su rezimiranja literature, a najveći ih je dio ostao tek na opisima i nije ulazio u promatranje odnosa među pojedinim pitanjima i utvrđivanje posebnosti.

Mislim, dakle, da se nedovoljno proučavaju i analiziraju procesi koji bi pokazali kako su se već utvrđeni problemi razvoja poljoprivrede manifestirali na pojedinim slojevima seljaštva. Npr. proces koncentracije, odnosno komadanja zemljišnih posjeda, povezan s konjunktornim, odnosno depresivnim kretanjima u poljoprivredi. Postavlja se i pitanje poreza,

⁴² Od literature o problemima zadrugarstva u Hrvatskoj objelodanjene u staroj Jugoslaviji usp., npr., *I. Brlić*, Hrvatsko seljačko zadrugarstvo i međunarodne poljoprivredne i zadrugne ustanove, Zagreb 1938; *M. Pavlek-Miškina*, Seljačтво se zaštićuje samo, i to u Seljačkoj slogi duhovno, u Gospodarskoj slogi materijalno, Zagreb 1936; *M. Baković*, Gospodarska sloga i njeno djelovanje, *Pregled*, juli—august/1937.

kredita, seljačkih dugova i pojedinih slojeva seljaštva. Veoma je značajno pitanje mehanizacije i kemizacije poljoprivrede i njenih posljedica. Poznato je da prva industrijska revolucija nije unijela velikih promjena u poljoprivrednu proizvodnju, ali je pronalazak benzinskog stroja, razvoj kemijske industrije, pa i primjene električne energije unio značajne promjene u poljoprivredu, i u procese proizvodnje i u položaj i život seljaštva.⁴³ Poljoprivreda stare Jugoslavije u tim je procesima mnogo kasnila, ali su se početne tendencije pojavile i trebalo bi točno odrediti njihov domet. Zatim, agrarna reforma. Ako kao bitna pitanja odredimo donošenje odluke, način kako je izvršena, promjene koje je prouzrokovala, posebice u seljačkoj proizvodnji i prehrani, kako su se razvile i učvrstile nove »institucije«, koje su bile posljedice za seosko društvo i društvo u cjelini,⁴⁴ tada je još uvijek dio tako određenih pitanja ostao u dosadašnjoj literaturi bez odgovora.

Dakako, kod nekih pitanja radi se i o načinu pristupa. Npr. vlasništvo nad zemljom i njegovo kategoriziranje. Naravno, ono je u prvom redu određeno dimenzijama pojedinih posjeda, ali samo takvo određivanje gotovo nikad ne može zadovoljiti u detaljnijoj i određenijoj analizi. Mislim da bi trebalo afirmirati načelo da »raspored u pojedine kategorije dimenzija treba izvršiti u lokalnim i u regionalnim razmjerima i za svako razdoblje«, jer »svaka teoretska klasifikacija kvantitativnih podataka koja ne vodi računa o ostalim uvjetima seoske ekonomike u pojedinoj oblasti posve je proizvoljna i bezvrijedna.«⁴⁵ A upravo klasifikacija koje bi se udaljile od same kategorije veličine posjeda ima malo.

Ovo je tek, bez pretenzija da se smatraju najvažnijima, isticanje nekih problema, pravaca mogućih i potrebnih istraživanja na području široke problematike razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva Hrvatske, odnosno bivše Jugoslavije. Mislim da još predstoji veliki istraživački posao, ponajviše na arhivskim materijalima, prije svega manjih cjelina, odnosno pojedinih regija, radi utvrđivanja potpunije slike cjelovitog stanja, odnosno razrađenijih elemenata već poznatih problema poljoprivrede stare Jugoslavije. Tek takva istraživanja i radovi omogućit će sagledavanje prave slike razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva.

⁴³ Usp. H. Mendras, Sociologija seoske sredine, u G. Gurvitch, Sociologija, I, Zagreb 1966, 338 i *Isti*, Sociologie de la campagne française, Que sais-je, 842, Paris 1971, 16.

⁴⁴ Usp. H. Mendras, Y. Tavernier, Terre, paysans et politique, Paris 1969, 125.

⁴⁵ P. George, Geografska sociologija, u G. Gurvitch, n. dj., 274. Usp. i H. Mendras, Y. Tavernier, n. dj., 91.